

INTERMEDIAIRE ORGANISATIES, ICT EN DE TOEGANKELIJKHEID VAN ELECTRONISCHE OVERHEIDSINFORMATIE

Arthur Edwards

In: W.B.H.J. van de Donk & P.H.A. Frissen, *Over bestuur, recht en informatisering. Opstellen aan geboden aan prof.mr.dr.I.Th.M. Snellen*. Lelystad, Koninklijke Vermande, 1998: 199-208.

1. Inleiding

Informatie- en communicatietechnologie (ICT) heeft een revolutionerende invloed op de fundamentele werkwijzen (de 'core technology') van het openbaar bestuur. Deze conclusie trekt Snellen (1994) in een beschouwing waarin hij ingaat op de functies die ICT vervult als kennistechnologie, en hij uiteenzet dat dit technologische potentieel de 'logica van de situatie' in het openbaar bestuur verandert. ICT roept immers nieuwe perspectieven en aspiraties op ten aanzien van wat bereikbaar is in efficiency en kwaliteit van dienstverlening. ICT werkt, met andere woorden, als een 'attractor' van fundamentele veranderingen in werkwijzen en van daaraan gekoppelde institutionele veranderingen. Snellen is echter wat terughoudender als hij spreekt over de betekenis van ICT voor de relatie tussen openbaar bestuur en samenleving, dus voor de democratie:

"It remains to be seen, whether this relationship will have to be re-assessed fundamentally. Developments of ICT may play a facilitating role with respect to an, in the end, ideologically oriented re-definition, but they will probably not function as the most important moving force" (Snellen, 1994: 293).

In een artikel in *Wijsgerig Perspectief* (1995/1996-1) laat hij zien dat ICT-ontwikkelingen voor de vormgeving van de democratie wel degelijk relevant zijn. In de eerste plaats hebben de door ICT teweeggebrachte veranderingen in het openbaar bestuur repercussies voor de relatie tussen openbaar bestuur en samenleving. De meeste ICT-toepassingen in het openbaar bestuur versterken, aldus Snellen, de positie van de bureaucratie; dit beïnvloedt de machtsverhoudingen tussen bureaucratie en burgers en tussen bureaucratie en volksvertegenwoordigers (vgl. Zuurmond, 1995).

In de tweede plaats is ICT van invloed op de 'logica van de situatie' met betrekking tot democratie. De informatie- en communicatiekenmerken van ICT roepen nieuwe mogelijkheden op voor de realisering van arrangementen van directe democratie. Daarmee worden bepaalde intrinsieke spanningen zichtbaar in de representatieve democratie. In de representatieve democratie is sprake van een latente spanning tussen de voorkeuren van de kiezers en het stemgedrag van de volksvertegenwoordigers. Het beperkte informatiegehalte van de verkiezingsuitslagen en van zoiets als de 'publieke opinie' laat aan de volksvertegenwoordigers een aanzienlijke ruimte voor eigen oordeelsvorming. ICT-toepassingen, zoals opinie-onderzoeken, instant-referenda en interactief mediagebruik maken deze spanning manifest. Volksvertegenwoordigers worden nadrukkelijker geconfronteerd met de verdeling van voorkeuren onder de bevolking en dus ook met deelbelangen van specifieke categorieën. De mogelijkheden voor arrangementen van directe democratie die zo worden geopend, bieden kansen voor de burger, aldus Snellen, maar hij voegt daar -sceptisch- aan toe dat de politieke stem van de burger daardoor niet wezenlijk veel beter zal worden gehoord (Snellen, 1995/96: 12).

In de derde plaats wijst Snellen op de kansen die ICT biedt voor de volksvertegenwoordiging bij haar controlerende taak ten opzichte van het ambtelijk apparaat. Dit is een thema dat door Snellen in verschillende publicaties is benadrukt (vgl. Snellen, 1992).

Ik concentreer me in deze bijdrage op de betekenis van ICT voor de burger, maar dan niet direct in diens rol van kiezer. In het NOTA-rapport 'Informatisering in het openbaar bestuur' hanteert Snellen een driedeling ten aanzien van de contacten tussen het overheidsapparaat en derden (Snellen e.a., 1989). Hij onderscheidt:

1. het macro-niveau: het contact tussen bestuurlijk apparaat en volksvertegenwoordiging;
2. het meso-niveau: het contact tussen het bestuurlijk apparaat en publieksgroepen;
3. het micro-niveau: het contact tussen ambtenaar en (individuele) burger.

Het gaat me om het meso-niveau. In zijn artikel in *Wijsgerig Perspectief* komt de betekenis van ICT voor het optreden van belangengroepen en andere publieksgroepen niet met zoveel woorden aan de orde. Ik zal deze lijn uit Snellens bijdrage aan het NOTA-rapport hier verder volgen (zie ook Snellen, 1991).

Intermediaire organisaties tussen individuele burgers en overheid zijn van groot belang voor een stabiele democratie. Zij maken deel uit van de 'civil society', de ten opzichte van staat en markteconomie autonome maatschappelijke sfeer van vrijwillige organisaties, waarin burgers de sociale oriëntaties en competenties ontwikkelen die van belang zijn voor onderlinge samenwerking en collectieve actie. De omvang van het sociale kapitaal dat in groepsverbanden ontwikkeld en in stand gehouden wordt, lijkt empirisch samen te hangen met het gehalte van de democratie en de kwaliteit van het bestuur (Putnam, 1993). Daarnaast vervullen de intermediaire organisaties belangrijke functies in het politieke proces. Snellen (1989) noemt (a) het definiëren en articuleren van problemen, (b) het mobiliseren van aanhang, (c) het mee vormgeven aan de politieke agenda en (d) het direct en indirect uitoefenen van druk op de politici. Intermediaire organisaties vervullen dus ook een belangrijke rol in het maatschappelijke debat.

In een beschouwing over de betekenis van ICT voor de democratie verdient de positie van intermediaire organisaties bijzondere aandacht. Een ontwikkeling in de richting van een directe democratie zou een atomiserend effect kunnen hebben op het politieke gedrag van burgers. De rol van sociale verbanden en intermediaire organisaties bij de politieke meningsvorming van burgers, de articulatie van problemen en de bepaling van de politieke agenda zou door toedoen van ICT-toepassingen in de politiek teloor kunnen gaan. Dit zou de individuele burgers gemakkelijker mobiliseerbaar en manipuleerbaar maken voor politiek-bureaucratische elites (Van de Donk en Tops, 1995: 17). Aan de andere kant biedt ICT nieuwe mogelijkheden voor collectieve actie en maatschappelijke discussie. Beperkingen van tijd en plaats die bij face-to-face communicatie een rol spelen, verliezen door ICT veel van hun betekenis. Tal van burgerinitiatieven (op stedelijk, landelijk en mondiaal niveau) zijn door ICT sterk gefaciliteerd. Ik zal daar verschillende voorbeelden van geven. Verder biedt ICT belangengroepen, one-issue groepen e.d. grote mogelijkheden om zich van informatie te voorzien.

In het NOTA-rapport wijst Snellen (1989: 29) in dit verband op een belangrijke mogelijkheid. Het openbaar bestuur beschikt in toenemende mate over geautomatiseerde bestanden, die voor deze groepen uiterst interessant zijn. Hij bespreekt een casus van een ethnische belangengroep in een grote stad die de gemeentelijke basisregistraties en gespecialiseerde uitvoeringsbestanden van de gemeente heeft ontdekt. Bewerkingen en analyses op dit materiaal kunnen de problemen en situaties die het werkterrein van de groep uitmaken, beter zichtbaar maken. Ook de mobilisatie van de achterban zou kunnen worden gefaciliteerd, omdat beter nagegaan kan worden waar zich concentraties van probleemdagers bevinden. Het beïnvloeden van de politieke agenda en het uitoefenen van druk op politici kunnen effectief worden ondersteund als verwezen kan worden naar exacte en verifieerbare gegevens.

ICT-toepassingen in het overheidsapparaat geven in principe het uitzicht op 'transparantie van

het openbaar bestuur'. De meningsvorming hierover, laat staan een praktijk staan (in elk geval in Nederland) nog in de kinderschoenen:

"Opinions and legal practices in respect to freedom of information and the transparency of government have not yet been chrystallized. Neither have all the possible applications of computers in public bureaucracies for purposes outside the domain of the bureaucracies themselves been charted" (Snellen, 1991: 299).

Databanken vormen niet de enige toepassing van ICT in het overheidsapparaat. Snellen (1995/1996) noemt naast (1) databanktechnologieën, ook (2) netwerktechnologieën, (3) besluitvormingsondersteunende technologieën, (4) persoonlijke identificatie- en volgtechnologieën en (5) multimediale kantoorautomatisering. De toegankelijkheid van deze ICT-toepassingen bij de overheid voor intermediaire organisaties die ook zelf steeds meer gebruik maken van ICT, lijkt me van groot belang voor de democratie. Dit thema zal ik in deze bijdrage wat nader verkennen.

In de volgende paragraaf ga ik in op de wijze waarop ICT het functioneren van intermediaire organisaties kan ondersteunen. Daarna behandel ik de gebruiksmogelijkheden voor deze organisaties van de genoemde ICT-toepassingen en ga ik kort in op de institutionele voorwaarden daartoe in de sfeer van openbaarheid en toegankelijkheid.

2. ICT en intermediaire organisaties

Onder intermediaire organisaties versta ik groepen en vrijwillige organisaties van burgers die een rol spelen in de kringloop van maatschappelijke probleemoplossing. Ik vermijd hier een 'overheidscentrische' benadering die zou blijken uit een definitie waarin het beïnvloeden van overheidsbeleid centraal staat. Intermediaire organisaties kunnen gericht zijn op het vormgeven van de politieke besluitvormingsagenda, maar ook op het beïnvloeden van het maatschappelijke probleembewustzijn of op het zelf ondernemen van publieke probleemoplossende activiteiten. Bepaalde organisaties stellen impliciet dan wel expliciet de arbeidsverdeling tussen overheid en maatschappij ter discussie (Krijnen, 1992). Intermediaire organisaties kunnen naar verschillende kenmerken worden onderscheiden. In de eerste plaats kan onderscheid worden gemaakt tussen organisaties die een belang behartigen van een bepaalde bevolkingscategorie (belangenorganisaties) en organisaties die een specifieke doelstelling nastreven (one-issue groepen). Het belang kan betrekking hebben op een functionele categorie (arbeid/beroep, consument/cliënt enz.) of op een territoriaal criterium (bijvoorbeeld bewonersorganisaties). In de tweede plaats kunnen organisaties worden onderscheiden naar hun onderliggende waardenpatroon. De 'nieuwe sociale bewegingen' gaan uit van een post-materialistisch waardenpatroon en richten zich vanuit dat perspectief op het probleembewustzijn in de samenleving of op de behartiging van belangen en de aanpak van maatschappelijke problemen. Een ander onderscheidingscriterium is de tijdshorizon van de organisatie (tijdelijk/ad hoc of permanent). Deze onderscheidingen zijn van belang voor de manier waarop met ICT wordt omgegaan.

Netwerktechnologie faciliteert de vorming van ad hoc groepen die een specifiek belang of doel nastreven. Grossman (1995) beschrijft hiervan een mooi voorbeeld in de Verenigde Staten. In 1994 werd een succesvolle actie ondernomen tegen een wet die grote belemmeringen opwierp tegen het thuis volgen van onderwijs. Het ging om een relatief ondergeschikte bepaling in een wet met een bredere strekking. De actie kwam op gang dankzij een initiatief op Internet van een

aantal ouders. Het ging om een specifieke, beperkte groep, waarvan de deelnemers verspreid wonen over het land en die na het behalen van het beoogde resultaat weer 'uiteengingen'. Een andere casus in de V.S. is de anti-abortus beweging, een one-issue groep met een permanent karakter. Het gebruik van nieuwe communicatietechnologie stelde veel vrijwilligers in staat om een bijdrage te leveren in hun eigen woning. Computertechnologie speelde daarbij een rol, maar ook een doorschakelmechanisme op de telefoonlijn van het hoofdkwartier, waarmee binnenkomende telefoontjes konden worden doorgegeven aan vrijwilligers thuis. Het gebruik van nieuwe technologie verlaagde op deze manier de drempel tot deelname aan de beweging (Luker, 1984; genoemd in Abramson e.a., 1988: 124-127).

Hebben we in deze beide voorbeelden te maken met de mobilisering van 'grassroots' door en voor zelforganisaties van burgers, het instrumenteel gebruik van 'grassroots lobbying' komt ook voor. Abramson e.a. (1988: 129-130) wijzen op het ontstaan van lobby-ondernemingen die hierin zijn gespecialiseerd en door belangengroepen worden ingeschakeld voor het orchestreren van snelle campagnes, gebruik makend van computer-ondersteunde technieken voor het opsporen van geschikte categorieën 'grassroots'. Zo werd voor een campagne voor het loslaten van de beheersing van aardgasprijzen gebruik gemaakt van data uit de Amerikaanse bevolkingsadministratie en uit opiniepeilingen om buurten op te sporen met veel sympatisanten van het vrije ondernemerschap. De bewoners werd vervolgens gevraagd of ze bereid waren om hun naam te geven aan een mail-campagne in het kader van de 'Alliance for Energy Security', waarachter een coalitie van belanghebbende ondernemingen stond.

Netwerktechnologie maakt de verspreiding van kennis mogelijk en kan daarmee bijdragen aan een zekere democratisering van specialistische kennis. Een voorbeeld is het HIVNET, een nationaal en internationaal vertakt computernetwerk van seropositieven, hulpverleners, wetenschappers en beleidsmakers. Via het netwerk wordt medische informatie over Aids nationaal en internationaal snel verspreid. Dit versterkt de positie van patiënten tegenover het medische systeem (Polman & Van der Pouw Kraan, 1995). Klein (1995) merkt op dat dankzij Internet zelforganisaties van 'grassroots' toegang hebben tot een groot deel van dezelfde informatie waarover professionele lobbyisten in de hoofdstad beschikken.

Op stedelijk niveau onstonden in de 80er jaren in de Verenigde Staten en Canada de 'community networks' of 'free-nets'. Anders dan het HIVNET en soortgelijke netwerken van sociale bewegingen (WomensNet, EcoNet enz.) waren dit vaak initiatieven van lokaal georiënteerde techno-utopisten, waarbij een aantal initiatieven wortel wisten te schieten in de lokale gemeenschap en - samen met lokale zelforganisaties en instellingen - uitgroeiden tot breed gedragen netwerken voor communicatie, verspreiding van informatie, dienstverlening en gezamenlijke probleemoplossing (Friedland, 1996). De verschillende 'digitale steden' in Nederland zijn op dit model gebaseerd (Schalken & Tops, 1995). In Den Haag hebben bewonersgroepen in het stadsdeel Escamp een eigen aansluiting op Internet. Gezamenlijk hebben zij het initiatief genomen voor een 'Kenniscentrum' op het Net.

De voorbeelden geven aan dat er verschillende 'modellen' zijn van ICT-gebruik (van netwerktechnologie met name) door intermediaire organisaties, te kenschetsen naar de aard van de intermediaire groep die er gebruik van maakt, de beoogde duur van het initiatief en de functie van ICT-gebruik. Netwerktechnologie verlaagt in de eerste plaats de kosten van de mobilisering van 'grass-roots' en vergemakkelijkt hun onderlinge communicatie. De casus van ouders van thuis schoolgaande kinderen vormt een illustratie van wat Abramson e.a. (1988: 160) de 'politiek van gemobiliseerde categorieën' noemen. Onder invloed van ICT zou dit het klassieke patroon van op lidmaatschap gebaseerde belangengroepen gaan verdringen. Het optreden van dergelijke categorale verbanden wordt enerzijds gekenmerkt door activisme (maar dan van-huis-uit) en anderzijds door een laag niveau van onderlinge binding. Ook permanente verbanden

plukken deze vruchten van de technologie. Luker (1984; aangehaald in Abramson e.a., 1988: 160) merkt overigens op dat de 'thuiswerkers' van de pro-life beweging als geïsoleerde individuen aan de activiteiten van de beweging deelnamen. Zij waren sterk aangewezen op de centrale leiding, omdat hun deelname aan face-to-face communicatie met andere vrijwilligers beperkt was (gemiddeld vier bijeenkomsten per jaar).

Gezien de mogelijkheden die ze biedt voor decentrale en horizontale informatie-uitwisseling en communicatie is de moderne netwerktechnologie de nieuwe sociale bewegingen op het lijf geschreven. Sprekend over de 'community networks' noemt Klein (1995) als een van de voordelen van Internetgebruik dat het een gemeenschappelijke betrokkenheid en een zekere intimiteit bevordert tussen verspreide individuen die elkaar verder nooit of zelden lijfelijk ontmoeten. Daartegenover staat de ervaring dat voorzover het gaat om complexe communicatieve taken, zoals consensusvorming over de gemeenschappelijke agenda, face-to-face communicatie niet goed vervangen blijkt te kunnen worden door elektronische communicatie. Aansluitend bij wat Van Dijk (1997) opmerkt over de sociale betekenis van 'virtuele gemeenschappen' zie ik de elektronische netwerken van sociale bewegingen en de 'community networks' als nieuwe typen gemeenschappen. Zij kunnen het functioneren van verbanden die op andere integratiemechanismen zijn gebaseerd versterken, maar hun functies niet volledig overnemen. Anders dan Van Dijk zie ik de elektronische gemeenschappen echter niet louter als 'aanvullend'. Ze vormen een ander type gemeenschappen en, zoals virtuele gemeenschappen het functioneren van 'organische' gemeenschappen kunnen versterken en aanvullen, zo kunnen ook de organische gemeenschappen worden gezien als aanvullend en ondersteunend ten opzichte van de virtuele.

Duidelijk is dat steeds meer zelforganisaties van burgers computertechnologie gebruiken om informatie te verspreiden, te analyseren en daarover te communiceren. In elk geval is in dat opzicht sprake van een versterking van het meso-niveau van intermediaire organisaties in de samenleving. En in dat licht is de toegankelijkheid voor burgers van elektronische overheidsinformatie van vitaal belang.

3. De toegankelijkheid van informatiesystemen binnen de overheid voor intermediaire organisaties

In juni 1997 bracht het kabinet-Kok de nota 'Naar toegankelijkheid van overheidsinformatie' uit. In deze nota neemt het kabinet het standpunt in dat elektronische bestandsgegevens als zodanig niet vallen onder de Wet Openbaarheid van Bestuur. Alleen die informatie die overheidsorganisaties daadwerkelijk uit die gegevensbestanden samenstellen voor het voorbereiden of uitvoeren van hun beleid zou als openbare informatie door de burger kunnen worden opgevraagd. Wel zou het bedrijfsleven op contractuele basis toegang tot deze gegevensbestanden kunnen krijgen. Beers (1997) noemt dit kabinetsstandpunt bedenkelijk omdat het in strijd is met de letter en geest van de WOB. Terecht stelt hij dat, nu een grote hoeveelheid van de overheidsinformatie deel uitmaakt van elektronische gegevensbestanden, het kabinetsstandpunt een aanzienlijke inperking inhoudt van de WOB.

De toegankelijkheid van elektronische overheidsinformatie verdient een grondige maatschappelijke en politieke discussie. Ook de rechter is hier al tussenbeide gekomen. De Amsterdamse rechtbank oordeelde in augustus 1997 dat de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen een aantal elektronische databestanden met onderwijsgegevens over scholen moest verstrekken aan het dagblad Trouw dat daarom vroeg (Beers, 1997).

In de Verenigde Staten zijn inmiddels honderden gegevensbestanden van de overheid

toegankelijk. Ook daar is dat niet zonder slag of stoot tot stand gekomen. Een belangrijke rol speelde het optreden van de Right-to-know beweging in de jaren 80, die in eerste instantie opkwam voor het recht van werknemers en van lokale gemeenschappen om toegang te hebben tot informatie over de gezondheidsrisico's van industriële productieprocessen (Williams en Matheny, 1995). In een bijdrage aan het Software Law Journal uit 1989 gaat Berman uitvoerig in op de implicaties van het 'public's-right-to-know' principe - dat fundamenteel is voor een democratische overheid en een open samenleving - voor de toegankelijkheid van elektronische overheidsinformatie. Hij constateert dat de overheid zich bij de ontwikkeling van haar informatiesystemen alleen heeft laten leiden door overwegingen van efficiency en het nut voor management en eventueel cliënten, maar niet door een zorg voor de publieke toegankelijkheid van informatie. Deze toegankelijkheid zal door het publiek zelf als politieke eis naar voren moeten worden gebracht:

"In the same way citizens achieved access to published government information, public constituencies will have to make a political demand for access rights to electronic government information and address the legal barriers and public policy assumptions which today limit their ability to share in the benefits of the merging electronic government" (Berman, 1989: 497).

Maar, voor het eerst, aldus Berman (p.508), is er een praktijkmodel binnen bereik van hoe het wel zou moeten. Hij bespreekt de 'Toxic Release Inventory' (TRI) database van de Environmental Protection Agency (EPA), het eerste databestand van de Amerikaanse (federale) overheid dat op grond van een wettelijke bepaling primair is vormgegeven met het oog op het 'public's right-to-know' principe. Ik noem enkele kenmerken en potenties van de TRI-database die in Bermans verhaal aan de orde komen. Het systeem stelt burgers in staat om rechtstreeks toegang te verkrijgen tot de database en zelfstandig analyses uit te voeren op de data, zonder tussenkomst van de EPA. De EPA betreft de geïnteresseerde actoren bij haar werk. Ze voert overleg met de organisatie van ondernemers in de chemische industrie, met milieu-organisaties en andere potentiële gebruikers over haar plannen en over de verdere verfijning van het informatiesysteem. Het EPA committeerde zich aan het scheppen van voorwaarden voor een gebruiksvriendelijk systeem. Dit omvat zaken als het ontwerp van vraag- en menuschermen, toegangen naar andere gegevensbestanden, trainingsfaciliteiten en prijsmaatregelen. Burgers zouden zo op een simpele manier antwoorden moeten krijgen op vragen als: hoeveel kankerverwekkende stoffen worden door bedrijven uitgestoten in mijn woongebied? Hoe presteert bedrijf x in dit opzicht ten opzichte van het gemiddelde van andere bedrijven?

Snellen (1989) roept de vraag op of publieke toegankelijkheid gelijkelijk moet gelden voor basisregistraties, gegevensbestanden van gevalsbehandelingen en gegevensbestanden met betrekking tot (de voortgang van) werkzaamheden (volgsystemen). Hij merkt daarbij op dat er in het kader van de WOB geen aanknopingspunten zijn om dergelijke onderscheidingen te maken. De casus van Berman heeft betrekking op gegevensbestanden die voortvloeien uit gevalsbehandelingen bij de uitvoering van milieuwetgeving gericht op bedrijven (transactionele data). Snellen behandelt zelf een casus waarbij een belangengroep voor ethnische minderheden de gemeentelijke basisregistraties heeft ontdekt. De belangengroep meent dat met behulp van deze data de klachten en problemen met betrekking tot achterstelling in wonen, werken, onderwijs en welzijn (afzonderlijk en gecumuleerd) beter onderbouwd kunnen worden. Daarnaast kan de belangengroep achterhalen in welke buurten haar achterban is geconcentreerd en deze gegevens vergelijken met verkiezingsanalyses waaruit blijkt waar politieke partijen hun belangrijkste aanhang hebben. Volgsystemen van werkprocessen zijn bijvoorbeeld van belang

voor groepen die bij die voortgang direct belang hebben of door de effecten van die werkzaamheden worden geraakt. Bewonersorganisaties hebben belang bij toegang tot systemen die inzicht geven in de fasering en voortgang van werkzaamheden in hun wijk of buurt.

De eis van transparantie van het openbaar bestuur geldt m.i. ook voor de beslissingsondersteunende systemen waarvan overheidsorganisaties gebruik maken. Bij een toenemende automatisering van de verlening van beschikkingen (Zouridis en Snellen, 1994) hebben vooral cliëntenorganisaties hierbij een groot belang. De mogelijkheid van een publieke discussie over de beslissingsregels die aan deze systemen ten grondslag liggen, kan een zekere compensatie bieden voor het verlies van de onderhandelingsruimte tussen cliënten en 'street level bureaucrats' die bestond in niet-geïnformateerde situaties. Een ander toepassingsgebied zijn de beslissingsondersteunende systemen die overheden in toenemende mate zullen gaan toepassen in strategische beleidsvorming en planvorming. Burgers en planvormers bij de overheid zouden kunnen samenwerken bij het uitwerken van verschillende scenario's en planalternatieven.

4. Slot: transparantie van het openbaar bestuur

Voor burgers biedt ICT nieuwe mogelijkheden voor collectieve actie. Voor het autonome maatschappelijke middenveld biedt ICT nieuwe mogelijkheden om haar functioneren te ondersteunen. Daartegenover staat het openbaar bestuur dat, aldus Van de Donk (1998), van ICT steeds meer gebruik maakt als wapen om maatschappelijke informatiedomeinen open te breken en beleidssectoren transparant te maken. Met het thematiseren van de 'transparency of government' en in het bijzonder van de toegankelijkheid van overheidsinformatiesystemen voor intermediaire organisaties vroeg Snellen indertijd de aandacht voor een vraagstuk dat van vitaal belang is voor de machtsbalans tussen burgers en overheid.

Literatuurverwijzingen

Abramson, J.B., F.C. Arterton, G. Orren (1988), *The electronic commonwealth; the impact of new media technologies on democratic politics*, New York: Basic Books.

Beers, A.A.L. (1997), 'Een bedenkelijk kabinetsstandpunt over digitale openbaarheid', in: *Computerrecht* (5), pp.214-218.

Berman, J.J. (1989), 'The right to know: public access to electronic public information', in: *Software Law Journal* (III): 491-530.

Donk van de, W.B.H.J., P.W. Tops (1995), 'Orwell or Athens? Informatization and the future of democracy; a review of the literature', in: W.B.H.J. van de Donk, I.Th.M. Snellen, P.W. Tops, *Orwell in Athens; a perspective on informatization and democracy*, Amsterdam etc.: IOS Press, pp. 13-32.

Donk van de, W.B.H.J. (1998), 'De staat als databaas? Over registreren en disciplineren; de Infocratie als digitaal panopticum', in: F.B. van der Meer & A.B. Ringeling (red.), *Bestuurskunde en Praktijk*, Alphen aan den Rijn: Samson, pp. 161-191.

Dijk, J.A.G.M. (1997), 'The reality of virtual communities', in: *Trends in communication* (1): 39-63.

Friedland, L.A. (1996), 'Electronic democracy and the new citizenship', in: *Media, Culture & Society* (18): 185-212.

Grossman, L.K. (1995), *The electronic republic; reshaping democracy in the information age*, New York: Viking.

Klein, H.K. (1995), 'Grassroots democracy and the Internet; the telecommunications policy roundtable-Northeast (TPR-NE)', Internet Society, 1995 International Networking Conference Honolulu, Hawaii 28-30 June 1995 (<http://ralph.gmu.edu/~pbaker/klein.txt>).

Krijnen, H. (1992), *Burgerschap en maatschappelijk middenveld; de cultuur van zelforganisaties*, Haarlem: Stichting TMW.

Luker, K. (1984), *Abortion and the politics of motherhood*, Berkely: University of California Press.

Polman, M. en P. van der Pouw Kraan (1995), *Van bolwerken tot netwerken; datacommunicatie door maatschappelijke organisaties*, Amsterdam: Ravijn.

Putnam, R.D. (1993), *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.

Schalken, C.A.T., P.W. Tops (1995), 'Democracy and virtual communities; an empirical exploration of the Amsterdam Digital City', in: W.B.H.J. van de Donk, I.Th.M. Snellen, P.W. Tops (eds.), *Orwell in Athens. A perspective on informatization and democracy*, Amsterdam etc., IOS Press, pp. 143-154.

Snellen, I.Th.M. (1989), 'Kwaliteit van dienstverlening', in: I.Th.M. Snellen, C. Balfourt, W.B.H.J. van de Donk, H. Henkes, J.J.M. Stevens en R.L.N. Westra (1989), *Informatisering in het openbaar bestuur; indicaties voor politiek-inhoudelijke sturing*, Nederlandse Organisatie voor Technologisch Aspectenonderzoek (NOTA), 's-Gravenhage: SDU, pp.21-45.

Snellen, I.Th.M. (1991), 'Informatization and democratic representation; insights derived from a technology assessment', in: J. Berleur & D. Drumm (eds.), *Information technology assessment*, North-Holland: Elsevier Science Publishers B.V., pp.293-302.

Snellen, I.Th.M. (1992), 'Het Nederlandse parlement in een geïnformatiseerde samenleving', in: P.H.A. Frissen, A.W. Koers & I.Th.M. Snellen (red.), *Orwell of Athene? Democratie en informatiesamenleving*, Nederlandse Organisatie voor Technologisch Aspectenonderzoek (NOTA), 's-Gravenhage, SDU, pp. 301-318.

Snellen, I.Th.M. (1994), 'ICT: a revolutionizing force in public administration?', in: *Informatization and the public sector* (3), pp. 283-304.

Snellen, I.Th.M. (1995/1996), 'Informatie-communicatietechnologie en democratie', in: *Wijsgerig Perspectief* (36), pp. 6-13.

Williams, B.A., A.R. Matheny (1995), *Democracy, dialogue and environmental disputes; the contested languages of social regulation*, New Haven and London: Yale University Press.

Zouridis, S., I.Th.M. Snellen (1994), 'Informatisering en uitvoering van overheidsbeleid', in: A. Zuurmond, J. Huigen, P.H.A. Frissen, I.Th.M. Snellen, P.W. Tops (red.), *Informatisering in het openbaar bestuur; technologie en sturing bestuurskundig beschouwd*, 's-Gravenhage: VUGA, 1994.

Zuurmond, A. (1996), 'Informatietechnologie: democratisering of technocratisering', in: *Beleid en Maatschappij* (3), pp. 134-144.